

még nem látható eléggé – sem a közvélemény, sem a benne résztvevők, sem az irányítók, sem a nemzetközi közönség számára. (E láthatatlanság riasztó példáit olvashatjuk mértékadó nemzetközi kézikönyvekben – például a Pergamon enciklopédia sorozatában –, ahol a kelet-európai oktatási rendszerek pontos leírását helyenként propaganda-anyagok helyettesítik.) A következő évek legnagyobb hiányát bizonyára itt kell majd pótolni: a felsőoktatásban. Tényfeltárás, adatbázis, a folyamatok követése szükséges – általában mindaz, amit a közoktatás kutatásában már megtanultunk, s mostanában a szakképzés kutatásában is alkalmazni próbálunk. Közoktatás, szakképzés és felsőoktatás érintkezése, mint említettük, mind gazdaságilag, mind társadalmilag ma dinamikusán változó, növekvő, fejlődő

terep. A holnap oktatáskutatója ezen a terepen kell alkalmazza mindazt, amit a közoktatásban, részben a szakképzésben már annyira megtanult, hogy éves jelentések formájában tud megfogalmazni és nyilvánosságra hozni.

(Halász Gábor: *Jelentés a közoktatásról 1996, 1997, Országos Közoktatási Intézet; Benedek András: Szakképzés Magyarországon 1994, 1995, Munkaügyi Minisztérium; Higher Education in Hungary 1997, Unesco; Setényi János: Pre-Review of Higher Education in Hungary, Oktatáskutató Intézet.*)

Kozma Tamás

MAGYAR PEDAGÓGIAI LEXIKONOK

‘Az alábbiakban rendkívüli kísérletet teszünk: három szerzőt egymástól függetlenül ugyanazon téma megírására kértünk föl. Az „üriügy” a nem sokkal korábban megjelent, új magyar Pedagógiai lexikon volt.

ENCIKLOPÉDIA NÉPTANÍTÓKNAK

Múlt év decemberében került a boltokba az új *Pedagógiai lexikon*, amely évekig tartó munkálatok eredménye. Ez a nagyszabású háromkötetes mű évtizedekig szolgálja majd a pedagógiai kérdések iránt érdeklődők alapvető tájékozódását. Az ezredforduló lexikonjának születése alkalmat ad arra, hogy a múltba tekintve keressük e mű előzményeit, gyökereit, miközben felelevenítjük a magyar pedagógiai lexikon-írás hagyományait.

Ha visszafelé haladunk az időrendben, a mai lexikon előzményei között két alapművet kell feltétlenül megemlítenünk: az egyik az 1976-78 között *Nagy Sándor* főszerkesztésében megjelent négykötetes mű, a másik pedig az 1933-34-ben kiadott, *Kemény Ferenc* főszerkesztő nevével fémjelzett kétkötetes pedagógiai lexikon. Mindkettő magán viseli annak a kornak a szellemi hatását, amelyben született. A *Nagy Sándor*-féle lexikon – melynek szerkesztői munkálataiban *Kiss Árpád* is közreműködött – adatokban gazdag és informatív, de az ideológiailag

érintett témák esetében érződnek azok a korlátok, amelyek a hetvenes évek magyar pedagógiai szakírói előtt tornyosultak. A *Kemény Ferenc*, *Fináczy Ernő* és *Kornis Gyula* által szerkesztett lexikon szócikkeiben pedig a harmincas évek német ihletésű kultúrpedagógiájának a hatása tükröződik.

Ma már viszonylag kevés szó esik a magyar lexikon-írás egyik korai, impozáns teljesítményéről, az 1911-15 között kiadott háromkötetes műről, „*Az elemi népoktatás enciklopédiája*”-ról. Pedig ez a méltatlanul feledésbe merült munka megérdemli a figyelmet. Főszerkesztője, *Kőrösi Henrik* (1859-1930) tanfelügyelő, a Néptanítók Lapjának szerkesztője nemcsak lapszerkesztőként, pedagógiai szakíróként volt jelentős személyiség. Tanfolyamokat szervezett analfabéták számára, s fontos szerepet játszott a századforduló utáni magyar népoktatás megújításában. Szerkesztőtársa, *Tápay Szabó László* (1877-1941) szegedi újságíróként kezdte pályafutását, később filozófiai, irodalomtörténeti könyveket írt.

A szerkesztők az Enciklopédia előszavában fogalmazzák meg célkitűzéseiket: összefoglaló művet kívánnak adni mindazokról a pedagógiai és iskolaigazgatási ismeretekről, amelyeket egy „modern magyar néptanítónak” tudnia kell. Az ország harmincezer néptanítójának 95 %-a olyan településeken él, ahol nem áll rendelkezésére számottevő könyvtár, pedagógiai gyűjte-

mény pedig csak Budapesten és Kolozsvárott van. Az Enciklopédia szerepe, hogy az önművelés minden eszközétől elzárt néptanításnak segítséget nyújtson a szakmai irányú ismeret-szerzésre.

Minden tiszteletet megérdemel a szerkesztők óhaja: a „népoktatás munkásainak” műveltségét kívánták gyarapítani az Enciklopédiába rendezett korszerű ismeretanyag segítségével. A mű minden sorából érződik a szerkesztők sajátos szempontja, hogy nem valamiféle kivonatot, vázlatos ismeretanyagot közöl a divatos külföldi – elsősorban német és francia – pedagógiai lexikonokból, hanem kifejezetten praktikus, gyakorlatközeli ismeretanyagot tár az önművelődésre kész népiskolai tanítóság elé.

A szerkesztők előszavukban szabadkoznak a pedagógiatörténeti anyag háttérbe szorítása miatt. Az ókor és középkor pedagógiájának nagyjai – mint *Platón*, *Arisztotelész*, *Quintilianus*, *Aquinói Szent Tamás* valóban kimaradtak, de a közelebbi múlt jeles személyiségei meglepően terjedelmes és tartalmas szócikkekben képviseltek magukat. *Comenius* életét és pedagógiáját például mintegy kilenc oldalas tanulmány mutatja be, melynek szerzője a kor kiváló kolozsvári történésze, *Márki Sándor*. *Fröbel* pedagógiájának öt oldalt szentelt a szerző – szemléletes rajzokkal, precíz ábrákkal mutatva be a sajátos fröbeli óvodapedagógiai eszköztár, az „adományok” egyes darabjait.

*Herbart*nak tíz oldalt szentelt a szócikk szerzője, *Gockler Lajos* (1864-1945), a korszak kiváló pedagógiai szakírója, aki – *Wilhelm Rein* tanítványa lévén – maga is a herbartianus iskola tagjának számított. A cikkben minden részletre kiterjedő alaposággal mutatja be a német pedagógus rendszerét a filozófiai-erkölcstani alapveztéstől kezdve a lélektani háttér bemutatásán keresztül az érdeklődésselméletig és a formális fokozatok tanáig. *Herbart* pedagógiájának elemzése után a korabeli kritikusok észrevételeit sem hallgatja el, akik a mester szemére vetették a testi nevelés kidolgozatlanlanságát, az ösztönök és vágyak szerepének tisztázatlanságát, az értelmi nevelés túlhangsúlyozását, a *Herbart*-féle intellektualizáló erkölcsi nevelés egyoldalúságát, amelyhez képest *Pestalozzi* módszerei (szoktatás, belátás, erkölcsi légkör teremtése) sokkal életszerűbbek voltak. Pro és kontra érvek sorakoznak itt egymás után. Az olvasó a szócikk elolvasását követően kiegyensúlyozott képet kap *Herbart*ról, akinek pedagógiáját – a mester ha-

lála után – a tanítványok serege népszerűsítette világszerte.

A herbartianusok bemutatására szintén *Gockler Lajos* vállalkozott. Sorai nyomán plasztikus kép rajzolódik ki az olvasóban a *Herbart*-követők sokszínű, belső vitáktól sem mentes irányzatáról. Ezt a szócikket olvasva tapasztalhatjuk az Enciklopédia egyik jellemző sajátosságát: az elvont pedagógiai fejtegetéseket a közbeékelte tudtában friss elbeszélő részek teszik emészthetővé, olvasmányosakká. Itt is ez történik: *Gockler Lajos* a herbartianus *Volkmar Stoy* szerepének elemzése előtt utal arra, hogy a göttingai egyetemen *Herbart* vezetése alatt működött egy filozófiai kérdésekkel foglalkozó „*Kränzchen*” (szó szerint: „koszorúcska”, itt: „baráti összejövetel”), amelynek egyszerre soha nem lehetett hatnál több tagja – ebbe léphetett be a fiatal *Volkmar Stoy*. (A mester körül csoportosuló tanítványok szűk köre ősi toposz a pedagógiában. Ilyen lehetett *Guarino Veronese* magániskolájának, *con-tubernium*ának „belső magja” is, a „szűkebb kör” – ahogyan a korabeli részvevő-krónikás, *Janus Pannonius* nevezi magukat egykori diák-társaival.) *Stoy* tehát innen indult, s hamarosan a herbartianus pedagógia elkötelezett népszerűsítője lett. Hasonlóképpen a herbarti pedagógia apostolává vált a „jogászból lett nyelvész”, *Tuis-kon Ziller*. Az ő szerepét azonban már nemcsak pozitívan értékeli a szócikk szerzője. Amellett, hogy „eredeti és szellemes módon kommentálta *Herbart* didaktikai elveit”, sőt, tovább is fejlesztette azokat, ennek iránya és eredménye már vitákra adott okot. Nem aratott osztatlan siker *Ziller*nek a herbarti „formális fokozatok” terén végzett újító munkája, hiszen „minden tantárgyat módszertani egységekre osztott, amelyeket aztán kíméletlenül belekényszerített az alaki fokozatok Prokustes-ágyába” (vö. *Gockler Lajos* szócikke: *Herbart* követői. In: *Kőrösi Henrik* – [Tápay] Szabó László: *Az elemi népoktatás enciklopédiája*. Franklin Társulat, Budapest, 1911. I. kötet, p. 542.)

Ennél sokkal élesebben kritizálja a szócikkíró *Ziller* kultúrhistoriai fokozatait, melyek alapja a rekapitulációról szóló tan: az egyén élete korai szakasza során megismétli az emberi nem szellemi fejlődését. Ennek megfelelően kell kiszemelni az iskolai tantárgyak anyagát: kronologikus menetben vezessék végig a gyereket az emberiség kulturális fejlődésének útján. *Gockler* utal arra, hogy a művelődéstörténeti fokozatok

szerinti tantervkészítés különösen az amerikai reformmiskolák körében lett népszerű. Lám, egy figyelemre méltó átfedés a herbartianus pedagógia és a – hagyományos felfogás szerint – *Herbart*-tagadó reformpedagógia elvei és gyakorlata között! A reformpedagógia későbbi fejlődése során egyre több ilyen közös pont mutatható ki a posztherbartianus irányzatokkal, amely a hagyományosan sarkított „fekete-fehér” paradigma-felfogás ellen szól. (Csak zárójelben utalunk arra, hogy a zilléri kultúrhistoriai fokozatok elve szerinti tananyag-elrendezés jelen van némelyik mai magyar alternatív iskolában.)

Gockler azonban nem ért egyet Zillerrel, a „Kulturstufentheorie” számára nem követhető út: „Ezt az elméletet és szerzőjét hívei dicsőítő himnuszokkal illették – írja –, míg ellenségei pellengérré állították. Annyi bizonyos, hogy az emberiség túlnyomó többsége sem a *Luther*, sem *Jézus*, sem a bírák «fejlődési fokozatán» nem ment át. Az a sok száz millió buddhista, mohamedán stb. mindezekről mit sem tud...” (i. m. p. 542.) A *Herbart*-követők egymással folytatott perlekedése – „amelyben mindkét részről tengemnyi tentát és hihetetlen mennyiségű papírt fogyasztottak” (i. m. p. 543.) – során az álláspontok tisztázódtak, s *Herbart* tanai hihetetlen gyorsasággal és hatóságban terjedtek. Ebben jelentős részt vállalt *Ziller* követője, *Wilhelm Rein*, aki jénai gyakorlóiskolájában szüneti tanfolyamokat szervezett, amelyeken külföldi pedagógusok is részt vettek. *Gockler Lajos* – aki 1896-ban a jénai egyetemen maga is Rein tanítványa volt – maga is gazdagította az akkori már több, mint négyezer tételt számláló nemzetközi *Herbart*-szakirodalmat – 1905-ben monográfiát írt a német pedagógusról.

Az Enciklopédiát lapozgatva a mai olvasó meglepve tapasztalja, hogy mennyire körültekintően jártak el a szerkesztők: igyekeztek a népoktatás szempontjából valamennyi fontos témát feldolgozni. Igen informatívak, naprakészek a modern pedagógiai és pszichológiai irányzatokkal, a reformmiskolákkal és a gyermektanulmányozással foglalkozó szócikkek. Már az 1911-ben megjelentetett első kötetben olvashatunk az első Új Iskoláról, az angliai *Abbotsholme*-ről, de olyan lélektani tárgyú szócikkek is helyet kaptak, amelyek a korszak legmodernebbnek számító pszichológia ismereteit tartalmazták. Ezek közé tartoznak az „assimilatio”, a „fáradtság” és az „emlékezet” szócikkek stb. (A „fáradtság” szócikk írója például aprólékos rész-

letességgel mutatja be a legújabb pszichotechnikai módszereket és eszközöket. Képekkel is illusztrálva ismerteti a „dynamometer”, az „ergograf” és az „aesthesiometer” működését.) Ugyanebben a kötetben egymás után találunk cikkeket „gyermek psychologia”, „gyermek-tanulmányozás” és „gyermekvédelem” címmel. A gyermekpszichológiát a gyermektanulmány részeként definiálja a szerző, létjogosultságát is csak annak részeként, alkalmazott tudományként hajlandó elfogadni. Önálló tudományként nem állja meg a helyét, mivel „se anyaga, se módszere nem különbözik az általános pszichológiától.” Az anonimitását megőrző szócikkíró mindenestre óvja olvasóját attól, hogy a pedagógia kérdéseire egyetemes gyógyírt a gyermeklélektantól várjon: „Már itt is megemlítjük azonban, hogy mivel minden túlzás igazságtalanság, helytelennek tartjuk azt az elég gyakran megnyilvánuló felfogást, hogy csak a psychologia tanulmányozása és a pszichológiai kísérletezés teszi a tanítót igazán mesterré... Vannak kitűnő tanítók, akik nem valami kitűnő psychologusok, és vannak kitűnő psychologusok, akik nem kitűnő pedagógusok.” A szócikk szerzője itt meglepő módon vajmi kevéssé törekszik a tömörségre, tárgyyszerűsége, ehelyett sorokon keresztül bizonygatja a pedagógiai gyakorlat, az alkalmazott ismeretanyag elsőbbségét az elmélet – itt éppen a gyermeklélektan – elvont tanaival szemben.

Sokkal differenciáltabban tárgyalja témáját a rákövetkező szócikk, a „gyermek-tanulmányozás”. 1911-ben járunk, amikor az Enciklopédia első kötete megjelent, de a szerző már híven beszámol a magyar fejleményekről is: a Gyermektanulmányi Bizottság, majd Gyermektanulmányi Társaság megalakulásáról. A szócikk egyébként részletes leírást tartalmaz a gyermektanulmány körébe sorolt fiziológiai és pszichológiai vizsgálatokról, az alkalmazott műszerekről, és sor kerül szociális gyermektanulmányok bemutatására is. A szócikk írója figyelmeztet arra, hogy a szociális tagozódás az iskola társadalmában is leképeződik. A gyermektanulmányozás feladatai közé tartozik a gyermek családi viszonyainak, otthoni körülményeinek, környezetének vizsgálata is, hiszen ezek „egyszersmind pedagógiai tényezők is”. A tanító ilyenirányú vizsgálódásai alapján kerülhet azután sor – szükség esetén – a segítő célzatú beavatkozásra. A szócikkben szó esik *Lay* és *Meumann* szerepéről, *Nagy Lászlóról* viszont nem. Ő külön szócikk-

ben szerepel, amelyből kitűnik, hogy „a gyermek-tanulmányozás ügyének Nagy László volt hazánkban az első propagálója, s az irodalom terén legjelentékenyebb munkása” (vö. Nagy László. In: Kőrösi-Szabó [szerk.]: *Az elemi népoktatás enciklopédiája*. II. Budapest, 1912. p. 337.) Nagy László az Enciklopédiában még nem szerepel szócikkíróként. Az 1933-as Kemény Ferenc-féle lexikonban viszont már igen: többek között a „gyermektanulmány” című szócikket is ő írja...

Ha a korabeli új pedagógiai áramlatok és jelenségek iránti fogékonyság jeleit követjük nyomon, akkor a második kötetet olvasva sem kell csalódnunk. *Szelényi Ödön* jóvoltából portét talál itt az olvasó *Ellen Key* svéd tanítónőről, aki a „Gyermek Százada” programjának hirdetésével írta be nevét a pedagógia történetébe; olvashatunk aztán szócikkeket kísérleti lélektanról, munkaiskoláról is. Ez utóbbit a szerző – *Keleti Adolf* – úgy mutatja be, mint a „rendes menetű iskola” egyoldalúságainak ellensúlyozóját. Mindamellettt óv a „mechanikai” munkavégzés, a „kézügyesség” iskolai szerepének túlbecsülésétől, és ezzel egyidejűleg a szellemi munkavégzés értékeire hívja fel olvasói figyelmét.

Ugyanaz az óvatos mértéktartás tapasztalható itt is, amit a „gyermekpsychologia” esetében már láttunk, s amely még fokozottabban előtérbe kerül a „reform-iskolák” szócikk esetében. Ezeket a fennálló iskolatípusokkal való elégedetlenség hozza létre – olvashatjuk az Enciklopédiában. Elsősorban a középiskolákkal szembeni elvárások lesznek egyre többfélék, az igények növekednek – ezek kielégítése már nem oldható meg egységes iskolatípusok keretei között. Ez a jelenség vezetett a reform-iskolák kialakulásához, amelyek viszont rendkívül költséges intézetek, így csak a vagyonos szülők engedhetik meg maguknak. (A szerző példaként a francia École des Roches-t említi, melynek tandíja 250 frank, de ugyanilyen magas tandíjat szednek az angol és a német reformiskolák is – ez kitűnik az „Abbotsholme” és a „Landerziehungsheim” szócikkek szövegéből.) A szócikk írója szerint Magyarországon nem terjednek el a reform-iskolák, mivel nálunk a „köz pályákon minden érvényesülés olyan iskolai kvalifikációhoz van kötve, amelyeken el nem engednek senkinek, és amelyekhez nálunk csak az iskolai tanfolyamokon és vizsgákon át lehet eljutni” (vö. *Reform-iskolák*. In: Kőrösi-Szabó [szerk.]: *Az elemi népoktatás enciklopédiája*. III. Buda-

pest, 1915. p. 152.) A szerző jóslata nem vált be, a reformiskolák Magyarországon is visszhangra lelettek, bár tömegessé sohasem váltak: 1915-ben nyitotta meg kapuit Budán *Domokos Lászlóné Új Iskolája* és *Nemesné Müller Márta Családi Iskolája*. A két háború között Waldorf- és Montessori-iskola is működött Magyarországon, több vidéki városban (pl. Szegeden és Békéscsabán) pedig ún. Kerti Iskolát létesítettek.

Egy kuriózum. Az Enciklopédiában közzétett ismeretanyag sokszínűségét példázza egy szócikk, amely *Francesco Ferrer* spanyol anarkista (sic!) pedagógus életéről szól. *Ferrer* – a Barcelona melletti Modern Iskola (Escuela Moderna) alapítója – a reformpedagógia eszméire elkötelezett jelszóban fogalmazta meg 1901-ben létesített iskolája célkitűzését: „Adjátok vissza a gyermeknek a boldog és szabad gyermekségét!”. Később azonban már radikális szocialista törekvésekkel állt elő: tanítványainak agyából el akarta távolítani a vallásos előítéleteket, harcot hirdetett a magántulajdon ellen, a társadalmi bajok legfőbb forrásaként a tőkét és az államot nevezte meg. A század első éveiben több Modern Iskola működött Spanyol-, Olasz- és Franciaországban, Portugáliában és Belgiumban. Ferrer azonban politikai merényletben vett részt – bombát dobott a spanyol királyi pár kocsijára –, ezért bebörtönözték, majd 1909-ben kivégezték. Ezzel a Modern Iskolák mozgalmának is vége szakadt.

Ez a szócikk szinte egyedülálló a magyar pedagógiai lexikonok történetében. Szövegét az 1933-as lexikon rövidítve átvette, de ezzel vége is szakadt a témával való foglalkozásnak. Sem az 1976-78-as, sem pedig a legújabb lexikon nem közöl szócikket Ferrerről, illetve az anarkista pedagógiáról...

Tanulságos perceket szerezhet magának az olvasó, ha a századfordulós Enciklopédiát lapozgatja. Tanúja lehet annak az erőfeszítésnek, amellyel a szerkesztők és a szócikkírók egy hátrányos helyzetben lévő csoport – a néptanítók – számára akartak lehetőséget teremteni az önművelődésre. Sokszínű és érdekes ismeretanyagot közöl ez a háromkötetes mű, könnyen emészthető formában ír nevelésről, oktatásról, módszerekről, iskoláról, gyerekekről. Ma olvasva ezt a könyvet – a tényleges tartalmakon túl – mást is megtapasztalhatunk: egy-egy pillanatra betekintést nyerhetünk a századforduló iskoláinak hétköznapjaiba.

Pukánszky Béla